

CLAUDINE HAROCHE

Az elismerés iránti igény a demokratikus társadalmakban *

Vajon szerkezeti okok húzódnak-e meg a demokratikus társadalmakat jelenleg sújtó válság mögött? Ezt a kérdést teszi fel Eugène Enriquez számos cikke közül az egyikben. Gondolatokban rendkívül gazdag *A demokratikus nevelés gyenge hatása és diszkrét bája*¹ című cikke, amelynek kérdésfeltevéséből tanulmányomban magam is kiindulok.

Enriquez felhívja a figyelmet, hogy a demokrácia lehetővé tette az ember számára, hogy kikerüljön az ancien régime társadalmi egyenlőtlenségéből fakadó rá nehezedő nyomás alól. Azonnal hozzá teszi azonban, hogy az egyén egy másik, az előzőnél összetettebb, kevésbé kézzelfogható hatás alá kerül: „Az egyén szabaddá vált – írja –, ám ezzel egy időben engedelmesen szolgál egy rendszert.” „Igaz, nem ura és nem szolgája senkinek”, ám mégsem igazán szabad: bizonyos értelemben önmaga rabja, értékek, elidegenedett ideálok foglya.² A nyugati embert gyötrő rossz közérzetre utalva – amelyet Freud valamikor a civilizációnak tudott be – Enriquez ennek okát *paradox módon* a szabadságban látja. Csak zárójelben jegyzem meg, hogy a magam részéről ezt az okot legalább ugyanennyire, ha nem még inkább, az egyenlőségnek tulajdonítom.³

Áttekintve a demokrácia rövid történetét a XVIII. századtól kezdve, Enriquez a *krízisidőszakokról* szólva így ír: „A krízis a 20-as években kezdődik a fasizmussal és a kommunizmussal;

* A tanulmány eredeti címe és megjelenése: Les exigences de reconnaissance dans les sociétés démocratiques. In *Le goût de la vérité* (Eugène Enriquez szerk.). Paris, 1999, Desclés de Brouwer. 203–216. o.

majd újra felerősödik 1965-ben, a második világháborút követő újjáépítési és dinamikus növekedési időszak végén. Ez a pillanatot *az önmagába fordult* egyén időszakának kezdete, hiszen az egyén nem lát más reményt vagy bűnöst magán kívül.⁴ Ez az a pillanat – és ezzel a 70-es évek végén, a 80-as évek elején kezdődő és a napjainkig tartó időszakra utal –, amelyet a végletes individualizmus, a társadalomnak pszichológiai fogalmakkal való telítődése, a társadalmi nárcizmus jellemez. Éppen emiatt tartom érdemesnek és fontosnak, hogy elidőzzünk ennél az időszaknál.⁵

Enriquez szavaival élve az ember eltávolodott az alapkérdéstől: *strukturális okokban gyökerezik-e a demokráciát próbára tevő krízis?*

Szeretném ezzel kapcsolatban felhívni a figyelmet, hogy a demokrácia válságának egyes strukturális okai egyértelműen tetten érhetők abban a korszakspecifikus társadalmi követelésben, amely az elismerés tekintetében egyenlőséget követel, az *elismeréshez való jogot pedig mindenki számára egyenlő mértékben* vindikálja a jelenlegi társadalomtól. Az elismerés iránti igény válságot eredményez, amely kifejezetten abból fakad, hogy a jelenlegi demokratikus társadalmakban az elismerés szükséglete képes arra, hogy alapjaiban rengesse meg a demokráciát.⁶

Felvetődik a kérdés, hogy az elismerést jogi védelem alá lehet-e helyezni, illetve lehet-e rá vonatkozó jogi szabályozást alkotni anélkül, hogy az egyetemes és elvont demokratikus elvek ezzel ne szorulnának háttérbe, ne szenvednének fogalmi kiüresedést, vagy maga a követelés formája miatt ne válnának vitathatóvá? Ezek a követelések konkrét és egyedi esetekre vonatkoznak, többek között a különböző identitások, kisebbségek révén arra törekszenek, hogy az elismeréshez való egyenlő jogot konkrétan, „azonnal” intézményesítsék, szembehelyezkedve ezzel a demokratikus elvek egyetemességre törekvő és absztrakt jellegével.⁷

A jelenlegi krízishelyzetben az egyén önmagába fordul. Megfigyelhetők – írja Enriquez 1981-ben – olyan, „a társadalmi egyenlőtlenség új formáinak, más jellegű társadalmi hierarchiának a foganatosítására irányuló kezdeményezések”, amelyek későbbi társadalmi és politikai törekvéseket vetítenek előre. Ezen később jelentkező követelések bizonyos eddig ismeretlen – vagy legalábbis burkoltan jelentkező, ki nem mondott – személyiségi jogok megfogalmazására és garantálására törekedvén arra is képesek, hogy alapjaiban rengessék meg a demokratikus társadalmakat.⁸

Vegyük példaképpen a *political correctness* elvét az Egyesült Államokban, vagy a nemrégiben született francia, illetve tágabb értelemben európai törvényeket, amelyek célja, hogy előírják, kötelezővé tegyék az egyes társadalmi csoportoknak az el-

ismerés, a társadalmi megbecsülés és a tisztelet területén kijáró egyenlőséget, a társadalom mindenegyres tagjának, minden egyes kisebbségi csoportjának, kulturális, nemi, etnikai közösségének, népének egyaránt egyenlően kijáró emberi méltóság védelmét, miközben éppen ennek megvalósítása érdekében gyakran fordulnak adott esetben teljesen diszkriminatív eszközökhöz. Máskor egy bizonyos típusú mássággal, vagy sokkal inkább a másság, a különbözőség ideájával, illetve magával a különbözőséggel legitimálják felsőbbrendűségüket, előbbre valóságukat, dominanciájukat az ennél fogva egyenlőtlen rendben.⁹ Vajon jelenleg arról van-e szó – s ezt a kérdést teszem fel Enriquez nyomán –, hogy rátapintottunk a társadalmi rossz közérzet strukturális okaira?

Megfigyelhetjük a strukturális okok felszínre kerülését vagy inkább újbóli felbukkanását, miután ezek a strukturális válságot okozó tényezők a végletes individualizmus különböző formáiban öltönek testet és erősödnek fel. Az individualizmusnak a jelenlegi demokratikus társadalmakban kialakult különböző formái ezek szerint oly módon kísérték, illetve ösztönözték az elismerés iránti igény tudatosodását és nyílt megfogalmazását, hogy az elismerés iránti igény törvényekbe foglalásának, egészen a társas érintkezés legbelsőbb (többek között munkahelyi, vállalati, szervezeti, egyetemi) viszonyait szabályozó törvényekbe illesztésének egyre sürgetőbb követeléséhez vezettek. Enriquez-nek igaza van abban, hogy „a demokráciáknak működésük mind összetettebbé válásával párhuzamosan választ kell adniuk polgáraik törekvéseire és elvárásaira, s napról napra a mindennapi élet egyre újabb területeire is ki kell terjedniük”. Mégis felmerül a kérdés, hogy az elismerés iránti igény kielégítése, az elismeréshez való jog figyelembevétele nem haladja-e meg elkerülhetetlenül egy demokratikus társadalom lehetőségeit, eszközeit és céljait? Vajon a demokrácia alkalmas-e arra, hogy a megbecsülés és elismerés területén egyenlőséget nyújtson és biztosítson anélkül, hogy ezzel ne ásná alá saját demokratikus mivoltának alapjait? Nem kellene-e az általa nyújtandó (vagy legalábbis az általa szavatolni próbálandó) segítséget, segélynyújtást és támogatásokat inkább elkülönítenie, megkülönböztetnie a boldoggá tétel kötelezettségétől? Más szóval: a demokratikusnak nevezett társadalomnak nem kellene-e lemondania arról, hogy szavatolja tagjai egyéni boldogságát, boldogulását, sőt, még inkább arról, hogy megpróbálja az egyént boldoggá tenni?¹⁰

A felebaráti szeretet a kultúrtársadalmak által kitűzött ideál, amely nem egyenlő és nem is lehet azonos a valósággal. Éppen ebben az értelemben mondható ki az, hogy nemcsak lehetetlen törvényileg szabályozni az érzelmeket, hanem fölöttebb veszélyes is, hiszen a törvények pontosan az érzelmelek egyéni vonzalom alapuló kizárólagos jellegét kérdőjeleznék meg. A vonzal-

makat és kötődéseket éppúgy elfojtanák, mint az ellenséges érzelmek megnyilvánulásait, egyszersmind azt cáfolnák meg, hogy a szerelem-szeretet azon alapszik, hogy valamit vagy valakit jobban szeretünk másnál.

Pontosan erre a következtetésre jutott Freud is *a kultúrában tapasztalható rossz közérzetről* elmélkedve. Felhívta a figyelmet, hogy a „kultúra” fogalma azon „teljesítmények és eszközök egész summáját jelöli”, amelyek azzal a céllal jöttek létre, hogy az emberek közötti társas érintkezést szabályozzák. „Végül a kultúrának utolsó, de nem legjelentéktelenebb vonását abban kell értékelnünk – írja –, hogy milyen módon szabályozottak az emberi kapcsolatok, a szociális kapcsolatok, melyek az embert mint szomszédot, mint munkaerőt, mint egymás szexuális tárgyát érintik.” Megfogalmazta, hogy rendkívül nehéz megragadni mi az, ami voltaképpen a kultúrából fakad és mi az, ami nem, felhívta a figyelmet, hogy a kultúrtársadalmak bizonyos ideális követelményeket fogalmaznak meg, mint amilyen az a parancs, hogy „felebatátunkat úgy szeressük, mint önmagunkat”. Kiemelte, mennyire nehéz elvonatkoztatni bizonyos *ideális parancstól* és megragadni ezek közül mi az, ami alapjában véve kulturális.¹¹

Freud kiemelte, hogy „az emberek közötti együttélés csak akkor lehetséges, ha kialakul a többség, mely erősebb, mint minden egyes ember, és minden eggyessel szemben összetart” és ebben a jogállam lehetőségét, sőt alapfeltételét kell látni. Megállapítja továbbá, hogy „az egyén hatalmának helyettesítése a közösségével a döntő kulturális lépés”, mivel ily módon teljesül a gyengébbek védelme az erősebbekkel szemben. Freud eljutott addig a következtetésig, amely véleményünk szerint éppen a kultúrában tapasztalható rossz közérzet legmélyebb okai között szerepel: a közösség hatalmának lényege abban áll, hogy „*a közösség tagjai kielégülésük lehetőségeiben korlátozzák magukat, miközben az egyén soha nem ismert ilyen korlátot*”.¹²

Az elismerés kérdése révén megérthetjük és megfejthetjük a társadalmi rossz közérzet mibenlétét. Tulajdonképpen arról van szó, hogy az elismerésre való törekvés a közösség rovására elért, gyakran határtalan küzdelmet szükségeltető vágy korlátlan kielégítésére ösztönözne. Az egyénnek másokkal szembeni elismeréséért, annak rovására folytatott küzdelmét éppen az elismeréshez való jog volna hivatott korlátozni, sőt, szabályozni és az egyének között egyenlően elosztani. Az egyetemes érvényű szeretet tulajdonképpen eszménykép, az elismerés szükséglete nem elégülhet ki teljes mértékben, a jog pedig nem képes sem az egyetemes szeretetet, sem mindannyiunk elismerését megvalósítani: ezzel elérkeztünk a kultúra határmezsgyéjére és egyben paradoxonjához is; és most már világos, hogy az elismeréshez való jog miért tükrözi vissza és erősíti fel a társadalom rossz közérzetét. Ugyanakkor, amikor a jelenkori demok-

ratikus társadalmak az elismerés kivívásából kovácsolnak politikai követeléseket, ez jogilag vajon nem éppen a jelenkori demokratikus társadalmak növekvő rossz közérzetére világít-e rá?

Rousseau írásainak (újra)olvasása rendkívül relevánsnak tűnik abban az értelemben, hogy feltesszük magunknak ugyanazokat a manapság nem kevésbé fontos és nehezen értelmezhető kérdéseket, amelyek a gazdasági és a társadalmi egyenlőtlenség mellett fennálló ún. *morális egyenlőtlenséghez* kötődnek. Olyan, az egyenlőtlenséghez kapcsolódó kérdéseket, amelyeket a politikaelméleti munkákban általában a 1990-es évekig nem is tekintettek a témakörhöz tartozónak. A *megbecsülés és az elismerés területén fennálló egyenlőtlenséget* Rousseau annyiban látja ennek a morális egyenlőtlenségnek a forrásaként és alapelemeként, hogy az embereket nem egyenlő mértékben ismerik el, veszik figyelembe vagy ítélik meg.¹³

A társadalmi ranghoz kötődő előjogok eltörlése megszüntette ugyan a születéskor örökölt egyenlőtlenséget, a társadalmi elismerés területén fennálló különbségek, egyenlőtlenségek viszont ezzel még korántsem szűntek meg. Említésre méltó, hogy a morális egyenlőtlenségek elvetése és tagadása, alapvető szükségletek kifejezésre juttatása, majd követelése mélyen és ellentmondásoktól sem mentesen táplálta a demokrácia iránti fogékonyságot, a demokratikus érzelmeket, viselkedési formákat, törekvéseket és eszméket. Mindezt frappánsan összegzi John Adams gondolata: „Minden embert erősen hajt a vágy, hogy észrevegyék, elfogadják és tiszteljék az őt körülvevő emberek.”¹⁴

Amint azt a legfrissebb politikaelméleti és morálfilozófiai munkák hangsúlyozzák: a legállandóbb, az emberi méltóságot, tisztelget, elismerést és megbecsülést legerősebben sürgető jelenkori társadalmi és politikai követelések ösztönös, minden emberben mélyen gyökerező igényéből fakadnak és a legelidegeníthetlenebb emberi és személyiségi jogok közé tartoznak.

Az elismerés vágya új formában, hangsúlyozottabban jelentkezik a jelenkori demokratikus társadalmakban. Azon túlmenően, hogy *egyre sürgetőbben fogalmazódik meg*, nemcsak az *elismeréshez való jog követelése* teljesen újszerű, hanem az a mód is, ahogyan egyes mozgalmak (különösen azok, amelyek a kisebbségi jogoktól vagy a multikulturalizmus kérdésétől serkentve) arra törekszenek, hogy törvényi formába öntsék a kedvező társadalmi megítéléshez való jogot. A jog, valamint az önmagunk és embertársaink iránt érzett tisztelet érzése közötti kapcsolat, valamint az érzelmeik és az igazság eszménye közötti összefüggések hangsúlyozása egyre fokozódik, s ez ahhoz vezet, hogy igazságtalanságot látunk a morális egyenlőtlenségben és tágabb értelemben az egyenlőtlenség fogalmában is.¹⁵

Az a törekvés, hogy a társadalmi elismerés bekerüljön a személyiségi jogok közé, jelenkori társadalmunkban olyannyira alapvető kérdéssé lett, hogy az elismerés fogalmát gyakran ösz-

szekeverik az egyén sérthetetlenségének teljes értékűnek tekintésével, illetve identitásának elismerésével.¹⁶ Az elismerés hiánya, az elismerés területén érvényesülő egyenlőtlenség a legjobb úton haladnak afelé, hogy jogtiprásnak, igazságtalanságnak, valamely alapvető jogtól való megfosztásnak minősüljenek.¹⁷

A demokratikus társadalmakban az elismerés iránt jelentkező igény kérdésével Charles Taylor, Michael Walzer, illetve Axel Honneth foglalkozik behatóan.

Michael Walzer XVIII. századi szövegekből indul ki, és áttekinti azokat az egymástól eltérő formákat, amelyekben testet ölt az emberi értékek elismerése. Megtiszteltetés, megbecsülés, tisztelet, nagyrabecsülés, érték, presztízs, társadalmi státusz, méltóság, hírnév, rang, megkülönböztetés, megkülönböztetett tisztelet, előnyös megítélés, elismerés, dicsőség: ezek azok a szavak, amelyeket a nyelv különböző korszakokban és társadalmi összefüggésekben, mindamelllett gyakran különböző céllal használt. Ezek mindegyikéről elmondható, hogy mindenkor a megbecsülés kifejezéseiként voltak használatosak.¹⁸

Walzer különbséget tesz a múltban az arisztokraták törekvései között szereplő tisztelet és a mai társadalmakban jelentkező társadalmi elismerés és megbecsülés eléréséért folytatott küzdelem között. Éppen ez a tény adja szakadatlan, sokszínű és nehezen körülhatárolható jellegét.¹⁹ Walzer rámutat a jelenkori demokráciáknak az elismerés és a megbecsülés területén tapasztalható visszásságaira, s ezeket a következőképpen magyarázza: „Mivel senki nem rendelkezik előre megszabott társadalmi ranggal, mivel senki nem tudja, minek is tudhatja be elfoglalt helyét, saját értékeit kell elfogadtatnia, és ebben csak akkor tarthatja magát sikeresnek, ha kivívja a hozzá hasonlók elismerését.”²⁰ Ebből Walzer arra következtet, hogy „az elismerés területén az egyenlőség ab ovo lehetetlen”. „Az elismerésért vívott harcban – jegyzi meg –, az egyes személyek által elért eredmények nem egyenlőek, kizárólag a lehetőségek terén van esélyegyenlőség.” Véggkövetkezése szerint: „A minimális megbecsülés ma már olyan morális elvárás, amelyet valamennyiünknek tiszteletben kell tartanunk.”²¹

Az 1990-es évek elején Charles Taylor rámutatott, hogy „minden embernek joga van ahhoz, hogy mások tiszteljék őt” egyetemes elvén alapuló megbecsülés követelménye adja az alapját a politikai kisebbségi csoportok és – tágabb értelemben – minden jelenkori politikai csoportosulás követeléseinek. A szerző hangsúlyozza, hogy a demokráciával együtt uralkodóvá vált az egyenlő elismerés, az azonos megbecsülés elvén alapuló politika. A jelenkorban a társadalmi identitás és megbecsülés elismerésével kapcsolatosan érezhető aggodalmat pedig azzal magyarázza, hogy a XVIII. század végén felbukkanó egyéni identitás fogalmával együtt létrejön egy egyénre szabott, személyi identitás, amely legvilágosabban azokban a jogokban fogalma-

zódik meg, amelyeket minden ember számára elismer a társadalom.²² A társadalmi elismerés – amelyet ma már nem tudunk különválasztani az identitástudattól – módosult és megerősödött azzal, hogy a XVIII. század végén megjelent az egyéni identitástudat fogalma: így vált személyre szabott identitástudattá, amelyet követeltek, majd megfogalmaztak a minden egyes ember számára biztosított személyi jogokban.²³

Axel Honneth munkájában az elismerésnek az igazságtalansághoz (és közvetetten az egyenlőtlenséghez) való viszonyának kérdését érinti. Különös figyelmet szentel a tisztelet hiányának (*mishartung*), a társadalom általi meg nem becsülésnek, azoknak a magatartásformáknak, amelyek igazságtalanságokat fejtenek ki és részét képezik mindazoknak, amelyet „negatív fogalmaknak” nevez.²⁴

Ennek révén lehetővé válik annak megítélése, milyen hatalmas jelentőségre tettek szert a társadalmi elismerést zászlajukra tűző törekvések. Honneth munkája elején utal arra az emberi sértetlenség (integritás) mögött rejlő antropológiai koncepcióra, amely szerint az ember sértetlensége „alapvetően az őt megítélők elismerési és elfogadási modelljének függvénye”. A következőképpen folytatja a gondolatot: ebben azok a „morális kategóriák” játsszák a döntő szerepet, amelyek – mint a megaláztatás – a „tiszteletlenség megnyilvánulásai”, vagyis amelyekkel az egyén tudatára jut annak, hogy nem becsülik meg, „becsületébe tipornak”. Más szóval ezeken keresztül az egyén „bizonyos társadalmi jogok gyakorlásából strukturálisan kizárótnak, kirekesztettnek érzi” önmagát.²⁵

Honneth munkái rávilágítanak arra, hogy a társadalmi megbecsülésért folytatott társadalmi és politikai küzdelmek alapvetően morális küzdelmek, abban az értelemben, hogy morális érzésekből fakadnak. Kiváltói és fenntartói tulajdonképpen a méltatlankodás, a megaláztatás és a megszegyenülés érzése, amelyeket az elismerés megtagadása hívott életre. A megbecsülés megtagadása az egyéntől – Honneth magyarázata szerint – abból „a megvetésből ered, amellyel egy kultúra vagy életvitel értékét, az egyén emberi méltóságát, végeredményben pedig az ember fizikai mivoltának sértetlenségét vonják kétségbe vagy veszik semmibe”.²⁶

A meg nem becsülés, el nem ismerés fogalma révén megragadhatók ezen emberi attribútumok, javak és jogok alapvető és elidegeníthetetlen jellege. Az ember önmagához való, részben önértékelésben, önmaga tiszteletében vagy becsben tartásában jelentkező, részben a másokhoz való kapcsolata által megszabott viszonyának gyökerei Anderson szerint a „jogrendszer által szabályozott társas érintkezési modellekben” keresendők. Ebből kifolyólag az „igazságszolgáltatásnak nemcsak a javak egyenlő elosztásával kell foglalkoznia”, hanem meg kell próbálnia szembeszállni a morális egyenlőtlenséggel, a bizonyos cso-

portok vagy egyének ellen irányuló társadalmi megbecsülésből való kirekesztésével.²⁷

Az alanyi jogon mindenkinek kijáró elismerés kérdése elvezet a személyiségjogok és emberi jogok kérdéséhez.

Alapvetően abból kell kiindulni, hogy az elismerés kérdése szoros összefüggésben áll a jelenkori demokráciák jogi és politikai rendszeréhez kapcsolódó antropológiai kérdésekkel. A tisztelet tulajdonképpen jogi alapkategória, amelyhez bizonyos jogok, jogosultságok kötődnek, hiszen része az ember értékeinek védelmére irányuló emberi jogoknak²⁸. Az emberi méltóság tiszteletéhez való jog szabja meg, mennyire vagyunk fogékonyak egymásra, mindamellet, hogy morális és politikai érték is egyben, mely Kant óta megalapozza az igazság gondolatát. Ez a jog hozza mozgásba azokat az érzelmeket, amelyek nemcsak függenek az önmagunkról alkotott képtől, a sértetlenségünkől, a méltóságunktól, attól a morális értéktől, amellyel magunkat felruházzuk, vagy amellyel a társadalom szemében rendelkezünk, hanem hozzá is járulnak azokhoz.

Az elismerés szükséglete elválaszthatatlanul kötődik az igazságosság és az igazságtalanság gondolatához, de vajon ettől már az alapvető emberi jogok körébe sorolandó? Fel kell tenni a kérdést, hogy az elismerés iránti igény, illetőleg a hozzá való jog kivívására irányuló törekvések képesek-e arra, hogy túlmutassanak a demokrácia alapelvein és a demokráciában meghonosodott jogokon? Azokon a helyeken és helyzeteken keresztül, valamint a szavak és a reconnaissance szó kétértelmű jelentésein át, amelyekben e fogalom megfogalmazódik (reconnaissance: elismerés, megbecsülés, de ugyanakkor felismerés, beismerés és hála is – a ford.), vajon az elismerés iránti igény figyelmen kívül hagyhatja-e, sőt, gyökeresen átrendezheti-e a magán- és a közszféra közötti teret? A lényegében általános és elvont elvek alapján irányított demokratikus intézményrendszernek kötelessége-e az elismerés és a megbecsülés iránti igényt, illetve az emberi méltóság tiszteletben tartásához való jogot a legapróbb részletekig konkrét formába önteni és definiálni? Ezzel egy időben tulajdonképpen nemcsak kiterjesztené a jogi szabályozás mértékét, de az ily módon szabályozott kérdéseken keresztül bizonyos mértékig megváltoztatná annak jellegét, természetét is.²⁹

Az emberi méltóság, a tisztelet és elismerés, a megbecsülés demokratikus értékek. Politikai érzékenységünket is strukturalják, az egyenlőségi elven alapuló társadalmi elismerés formái ugyanis a demokratikus kultúra lényegéből fakadnak. Lehet-e, s ha igen, hogyan, milyen mértékig lehet rendeletekben és törvényekben szabályozni, óvni és védelmezni az elismeréshez való jogot? Definíciójának, gyakorlása feltételeinek, az azt irányító absztrakt, általános és gyakran pontatlan szabályoknak ugyanis éppen ilyen elvontaknak és kevésbé kézzel foghatóak-

nak kell maradniuk ahhoz, hogy – paradox módon – a demokrácia zökkenőmentes működését szavatolhassák.

Ezek szerint meg kellene-e elégednünk azzal, hogy a társadalmi elismerés iránti vágyat egy nehezen definiált és definiálható, ugyanakkor szüntelen és alapvető szükségletként fogjuk fel?

Az 1930-as évek kezdetén jelentette meg Freud egyik legpezszimistább írását, amelyet később behatóan tanulmányozott Eugène Enriquez a 70-es években, majd valamivel utána Charles Taylor. Mindkét szerző megpróbálkozik azzal, hogy a demokratikus társadalmak rossz közérzetének strukturális oka-inak vizsgálatához kapcsolódva újraértelmezze és elmélyítse a freudi analízist.

A civilizált társadalomban és kultúrában tapasztalható rossz közérzetről elmélkedve Freud kiemeli, hogy „Ennek az agresszív hajlammak a léte, melyet magunknál is érezhetünk, másoknál pedig joggal tételezünk fel, az a momentum, mely felebarátunkkal a kapcsolatunkat zavarja és a kultúra igénybevételére kényszerít. Az emberek egymás elleni, primér ellenségeskedése következtében a kultúrtársadalmat állandóan szétbomlás fenyegeti. (...) A kultúrának mindent mozgósítania kell, hogy az emberek agressziós ösztöneit korlátok közé szorítsa”, majd hozzáteszi: „Minden fáradozása (tudniillik az ideális parancs, hogy szeressük felebarátunkat) ellenére ez a kulturális törekvés mindaddig nem sokat ért el. Azt reméli, hogy a brutális erőszak legotrombább rendzavarásait megakadályozhatja azáltal, hogy magának tartja fenn a jogot, hogy erőszakot alkalmazzon a bűnözőkön, de az emberi agresszió elővigyázatosabb és finomabb megnyilvánulásait a törvény nem képes kategorizálni.”³⁰

A szövegben másutt Freud kitér annak az etikai lehetőségnek a vizsgálatára, hogy „az emberek és a világ iránt tanúsított egyetemleges szeretetben az legmagasabb pozíciót láthatjuk, amit ember csak elérhet”. Két lényegi kikötést fogalmaz meg. Egyrészt „az a szeretet, amely tárgyát nem választja meg, szemünkben veszít az értékéből, mivel igazságtalan önmaga tárgyával szemben”. Másrészt kiemeli még valamit, miközben azt a benyomást kelti, hogy a szeretet és tisztelet között vacillál, sőt szinte észrevétlenül csúsztatja át a szeretet jelentését a tisztelet jelentésébe, különösen azzal, hogy a „*megérdemel*”, a „*rászolgál*” kifejezést használja, jóllehet ezzel az azonosulás, a projekció és a szublimáció lehetőségére utal: „Nem minden ember szeretetre méltó.” Sőt, előbb a szövegben megjegyyezve, hogy „Ha én valakit szeretek, annak valamilyen módon rá kell szolgálnia. Megérdemli azért, mert lényeges vonásokban olyan hasonló hozzám, hogy benne magamat szerethetem; rászolgál, mert annyival tökéletesebb, mint én, hogy a saját személyiségem ideálját szerethetem benne.”³¹

Nagyon mély értelmű észrevételeket fogalmaz meg. Ezek szerint, hogy az agresszív ösztönkésztetéseket megakadályozza,

mintha az etika sarkallná az embert az egyetemes, s ezáltal azonnal értékét veszített szeretetre (ugyanis azzal, hogy az ember nem tesz különbséget a szeretet intenzitásában, mindenkit egyaránt szeret, szeretete „igazságtalanná” válik azzal szemben, aki iránt megnyilvánul).

Mindamellett, hogy kiemeli mennyire fontos, hogy az elismerésről mint szükségletről és az ahhoz való jogról elgondolkozzunk, Freud írása arra is felhívja a figyelmet, hogy koránt sincs szó kizárólag jogi vagy törvénykezési kérdéstről. A kérdésfelvetésnek sokkal inkább az emberi természetre kell vonatkoznia, mint arra, ami a jogi rendszereket megalapozza, amin az igazságszolgáltatás nyugszik, az igazság és az igazságtalanság érzésére egyaránt.

Freud rendkívül komplex módon közelíti meg a szeretet és az igazságosság, a szeretet és az egyediség között húzódó összefüggéseket. Amikor azt mondja, hogy a szeretet döntést és lemondást igényel, csak arra tudunk következtetni, hogy lehetetlen volna minden embert egyformán szeretni. Ez az oka annak, hogy az egyenlő elismeréshez való jog – amennyiben elismerésen minimális tiszteletet értünk –, elképzelhető és lehetséges. Az egyenlő elismerés gondolata megvalósíthatatlanná válik azonban akkor, ha az előbbiben egy eszmény, illetőleg valamely egyedi, óhatatlanul érzelmi elemekkel átszótt, az azonosulási folyamattól elválaszthatatlan tökéletes képesség megnyilvánulását véljük felfedezni.

Antropológiai kérdés, hogy mire vágyik az ember, mi az, amit egy ember képes vagy hajlandó elviselni, mi az, amivel szemben különböző úton-módon szembeszáll – tehát, melyek azok a rendszeresen ismétlődő viselkedésformák, attitűdök, gesztusok, kijelentések, amelyek halkán, észrevétlenül és alattomosan ismételve képesek aláásni az ember önbecsülését és morális sebeket ejtenek méltóságán. Amikor valakit ismételten figyelmen kívül hagynak, távolságtartó, unott, érdektelen, lenéző, megvető, méltatlan tekintettel méregetnek, amikor ezáltal méltóságát és önbecsülését alattomosan aláásva megalázzák, értékétől megfosztják, amikor észrevétlen, leheletfinom gesztusokkal, de napról napra elutasítják, kirekesztik, megvetik, akkor vajon az embernek meddig lehet és kell a közélet, a szakmai és a mindennapi életben, sőt a magánélet területén is figyelmen kívül hagynia mások megítélését?³²

Barrington Moore emlékeztetett arra, hogy a történelmet gyakran egyéni szenvedés, fájdalomérzet, megvetettség és megaláztatás viszi előre.³³ Ebből megérthetjük, hogy a Honneth-féle írások a magatartásformák elemzésén keresztül hogyan jutnak el a politikum legmélyebb vizsgálatáig. Honneth kiemeli, hogy „az ember vélhetően azért száll harcba az elismerésért, ha nem részesítik tiszteletben”.³⁴ Ennek révén érthetővé válik, „a kölcsönös elismerés vagy a morális sértés különböző

koronként más és más formában jelentkezik”. Ebből már világos, hogy az *Etika és az erkölcselmélet lexikona* „Vágyak, igények, szükségletek, preferenciák” címszava úgy fogalmaz „amikor a nagyon különböző javak (kiegyenlítésének) problémáihoz az egyének közötti egyenlő elosztás kérdései kapcsolódnak, megválaszolások lehetetlen és egyben elbizonytalanít bennünket. A társadalomkutatók következő generációjának egyik legfontosabb feladata minden bizonnyal az lesz, hogy meg kell alkotniuk e rendkívül komplex problémák magyarázatához szükséges fogalmakat és érvrendszert.”³⁵

Szüntelenül fennáll az elkerülhetetlen, s ugyanakkor zavarba ejtő kérdés, miszerint hogyan s milyen mértékben lehet a személység jogait konkretizálni. Az elismerést a demokratikus társadalmak alapelemeként felfogni kezdettől fogva paradoxonnak tűnik. Ugyanannyira, amennyire a XVIII. században az *esélyegyenlőségen alapuló elismerés nélkülözhetetlen volt a demokratikus kultúra kialakulásához*³⁶, és azóta is a demokrácia paradox alapjai közé tartozik, a XVIII. század óta folytonfolyvást megingatja a demokráciát. „A tisztelet hiánya az embert jellemző sebezhetőségre utal, amely az individualizáció és a társadalmi elismerés mélyen összefonódó folyamataihoz kötődik.”³⁷ Nem kellene-e újra elgondolkodni azon, milyen jelentésekkel telítődött e két összefonódó folyamat? Nem kellene-e megpróbálni feltárni, milyen formákban élnek tovább, milyen régi formákat hagynak maguk mögött és milyen új formákban öltenek ismét testet a jelenlegi demokráciákban?

Befejezésként még egyszer utalni szeretnék Eugène Enriquez jelentőségeltjes szavaira, amelyekkel kihangsúlyozza a magán, az egyéni, a társadalmi és a kollektív megkülönböztetésének szükségességét: „A társadalmi aspektus saját, de a személyiségpszichológiából ismert szabályszerűségekre le nem csúsztható törvényeit követve működik.”³⁸ (Ezt Freud is többször hangsúlyozta.) Enriquez gondolatmenetét mélyenszántó kérdéssel zárja, amely meglepően kézenfekvő, cizellált és releváns. Arra ösztönöz, hogy a demokráciák válságának időszakában újra elgondoljunk azon, mit értünk valójában emberi és személységi jogokon, a környezet megítélésétől elzárt belső térnek jutó döntő szerepről, demokratizációs folyamatok privát teréről, mások elismeréséről, mások elfogadásáról önmagunkban, de még elvitathatatlanabban az önmagunk és mások elfogadásához nélkülözhetetlen önbecsülésről. „Hiába is tudjuk valamennyien – írja –, mégis, mintha valamennyien megfeledkezni rólunk. Valójában sokkal könnyebb az egyént gyógyítani és nevelni, mint a társadalmat. Sokkal könnyebb azt meghatározni, mint értünk »normális« emberen, mint »egészséges« társadalmon.”³⁹

JEGYZETEK

- ¹ Enriquez, E.: *Molle emprise et charme discret de l'éducation démocratique*. In *Nouvelle Revue de psychanalyse*, 1981. N° 24.
- ² Uo. 221. o.
- ³ Vö. Freud, S.: *Rossz közérzet a kultúrában*. Budapest, 1992, Kossuth Kiadó. Lásd még Tocqueville: *A demokrácia Amerikában*. Budapest, 1993, Európa Könyvkiadó, illetve M. Ouzof: *Egyenlőség címszó* In Furet - Ouzof: *Dictionnaire critique de la Révolution française*. Paris, 1992, Champs-Flammarion. A jelenkori elemzések közül kiemelendő még az államtanács 1996-os jelentése az egyenlőség elvéről. *Études et documents. La Documentation française*, N° 48.
- ⁴ Enriquez: i. m. 228. o.
- ⁵ Erre vonatkozóan lásd Senneth.R: *The Falle of Public Man* (1974), Ch. Lash: *The Culture of Narcissism* (1979), valamint D. Bell és a közelmúltban M. Gauchet: *Essai de psychologie contemporaine*. Un nouvel âge de la personnalité. *Le Débat*, 1998. N° 99. mars-avril munkáit.
- ⁶ Vö. Taylor, Ch.: *Le malaise de la modernité*. Paris, 1994, Éd. du Cerf.
- ⁷ Vö. Haroche, Cl.-Montoia, A.: *La codification des comportements et des sentiments dans la „political correctness”*. *Revue française de science politique*, 1995. június; 45. köt. N° 3, valamint Haroche, Cl.: *Égards, respect, considération: les formes du souci de l'autre*. *Magazine littéraire*, 1996. július-augusztus, N° 345, illetve *Le droit à la considération. Éléments d'anthropologie politique*. In Haroche, Cl.-Vatin, J-C. (szerk.): *La considération*. Paris, 1998, Desclés de Brouwer.
- ⁸ Vö. Enriquez, E.: i. m.
- ⁹ Vö. Haroche, Cl.-Montoia, A.: i. m.
- ¹⁰ Emlékeztetni szeretnék, hogy a XVIII. századi felfogás szerint a kormányok legvégső célja az emberi boldogság szavatolása.
- ¹¹ Freud, S.: i. m. 37, 43, 61. o.
- ¹² Uo. 43-44. o.
- ¹³ *Az értekezés az egyenlőtlenség eredetéről* (Magyar Helikon, Budapest, 1978, ford. Kis János) előszavában Rousseau kijelenti, hogy a természeti emberről kíván értekezni, annak „igazi szükségleteiről”, „kötelezettségeinek igazi alapjairól”, és hogy ebben a tanulmányban „Ugyanezt az egyedül helyes eljárást kell alkalmaznunk, (...) ha el akarjuk oszlatni a morális egyenlőtlenség eredetével, az állam igazi alapjaival, tagjainak kölcsönös jogaival és ezer más hasonló kérdéssel kapcsolatban fölmerülő témérdek nehézséget.” (78. o.) Ennek a morális egyenlőtlenségnek az okai és eredete közül Rousseau kiemeli a megbecsülés, az elismerés igényét, amelyben olyan szükségletet és vágyat lát, amelynek kielégítésére minden ember törekszik. Az emberek ugyanis szeretnének tiszteletben részesülni és embertársaik részéről pozitív megítéléshez jutni. De nemcsak vágyról van szó, hanem kötelességről is, amelynek valamennyi ember aláveti magát azzal, hogy más embereket tiszteletben részesített, még ha nem is egyenlő mértékben. Rousseau megállapítása szerint „a legerősebb, a legerősebb, a legügyesebb, a legékeszőlőbb” embernek kellene a „legmegbecsültebbnek” is lennie. A társadalmat alkotó emberekkel kapcsolatban megfigyeli, hogyan kezdett mindenki polgártársaira tekinteni és hogyan alakult ki saját vágya arra, hogy mások őt figyelembe vegyék. Innen ered az, hogy a társadalomban megszokássá vált megfigyeléshez, összehasonlításához, érzékeléséhez és különbségtételhez észrevétlenül érzelmi különbségtételhez vezető megbecsülés társult. „Ez volt az első lépés az egyenlőtlenség felé.” Ebből arra lehet következtetni, hogy az egyenlőtlenség tulajdonképpen az emberek között jelentkező megfigyelésből, a tekintetbe vétel, a megbecsülés és még inkább a létezés szükségletéből és szükségserűségéből fakad. *Ép-*

pen emiatt lehetetlen az egyenlőség, elismerés, a megbecsülés és tiszteletadás területén. Egyesekben megfogalmazódik az igény arra, hogy olyan jogot kellene alkotni, amelyben mindenki osztozik, mert azt gondolják, hogy ezzel végleg eltörölhetik az előjogokat. Azt azonban valamennyien könnyen belátják, hogy óhatatlanul különböző mértékű marad egy-egy ember megítélése aszerint, mennyi tehetséget és a kiemelkedő érdemet tudnak felmutatni. Rousseau az apa és a fiú példáját hozza fel annak megindoklására, hogy a megbecsülés tulajdonképpen kötelesség, hiszen az „az atya csupán addig úr a gyermek fölött, ameddig az segítségre szorul, mert helyzete hálára kötelezi ugyan, de rajta áll, hogy eleget tesz-e kötelességének: nem lehet megkövetelni tőle, mint valami jog betartását”. (143. o.)

A morálfilozófiai és politikaelméleti munkák közül lásd.: Michael Walzer: *Spheres of Justice*. 1983; Basic Books., Charles Taylor: *Le malaise de la modernité*, különösen az V. fejezetet, Multiculturalisme, Différence et démocratie, Paris 1994, Aubier, valamint Axel Honneth, *The Struggle for Recognition* (eredeti címe: Kampf um Anerkennung), 1996, M. T. I. Presse, Joël Anderson előszavával.

¹⁴ Adams, J.: *Discourses on Davila*, valamint Ozouf Egyenlőség címszavát (i. m.), amely alapján a kiváltságok és előjogok eltörlése megszüntette ugyan az igazságtalan és elfogadhatatlan különbségekből fakadó egyenlőtlenségeket, ám az egyenlőség megtűrte az érdemekhez fűződő különbségtételt. Az egyenlőtlenség fennáll továbbá abban a tekintetben, hogy az egyenlőséget minden ember „képességeihez” és tehetségéhez viszonyítjuk, és „tudomást sem veszünk valós szükségleteikről” (uo. 145. o.), amely egyenlőtlenség elfogadható ugyan, hosszú távon mégsem elfogadott. Ozouf példát említi az érdemek és adottságokon alapuló egyenlőtlenségre: azzal, hogy az érdemben összekeveredik a kiváltság, a kiemelkedő teljesítmény és az ember alapvető elismerésvágya, a legtöbb embert érdemtelennek tartjuk. Az egyenlőtlenség nem csupán gazdasági kérdés, hanem alapvetően morális probléma. Ozouf utal arra, hogy „elismerésvágya olyan embereknek is van, akik semmilyen különleges vagy kiemelkedő teljesítményt nem produkáltak, semmilyen érdemük nincsen”. Ozouf szerint „a helyes törvénykezés nem abban ismerhető fel, hogy a javadalmazások egyenlőségét szavatolja, hanem abban, hogy a polgárok között egyenlően osztja el a boldogságot, törekedvén ezzel az (úgynevezett) morális egyenlőségre”. (uo.)

Ozouf azzal folytatja elemzését, hogy kihangsúlyozza az egyenlőség paradox jellegét, ami nagyon különbözik attól, amit mások inkább „vagy az érdemek szerint beigért, vagy a szükségletekhez viszonyítottnak” definiálnak. „Itt érkezünk el a lényeghez, a rousseau-i gondolatmenetben a szükségletnek egyáltalán nincsen naiv azonnaliságból fakadó jellege: mint ahogy minden ember a társadalmon belül a mások által visszatükrözött képet alkotja magáról, az emberi szükségletek között szerepel az, hogy hitelt és hírnevet szerezzünk magunkban, általános nagybecsülést vívjunk ki magunknak.” Végül így fejezi be: „Amit Rousseau mindenki másnál jobban megértett: nagyon nehéz az emberi szükséglet definiálásához objektív kritériumokat találni”. (uo. 145., 174. o.)

¹⁵ Vö. Walzer Ch.: *Spheres of Justice*, valamint lásd *La Considération*.

¹⁶ Vö. Taylor Ch.: *Multiculturalisme, Différence et Démocratie*.

¹⁷ Erre vonatkozóan lásd: Haroche, Cl.: *Le harcèlement: une question sensible*. In *Questions sensibles* (G. Koubi, szerk.), Paris, 1998. P.U.F.

¹⁸ Walzer M.: i. m. 252–253. o.

¹⁹ I. m. 258. o.

²⁰ I. m. 253. o.

²¹ I. m. 255., 256. és 258. o.

²² Taylor Ch.: *Multiculturalisme...* 43. o. és *Le besoin de reconnaissance*. In *Le malaise de la modernité*. 54. o.

- ²³ Uo.
- ²⁴ Honneth, A.: *Struggle for recognition*. Különös tekintettel a VI. fejezetre: Personal identity and Disrespect: The Violation of the Body, the Denial of Rights, and the Denigration of Ways of Life.
- ²⁵ I. m. 131. és 133. o.
- ²⁶ Uo. és J. Anderson: Préface. X. o.
- ²⁷ Uo. XV. o.
- ²⁸ Lásd Errera, R.: Le respect, catégorie juridique. In *Le Respect*. Série Morales, Autrement, 1993, 146. o. és Haroche: Remarques sur les incertitudes et les ambiguïtés du droit à la dignité. In *Le Préambule de la Constitution de 1946*. Antinomies juridiques et contradictions politiques. (G. Koubi szerk.), Paris, 1996, PUF.
- ²⁹ Az elismerés egyes csoportok, egyének, vagy egy bizonyos ember részére történő megtagadásával kapcsolatos kérdésére vajon lehet-e jogi választ adni? Ezzel kapcsolatban lásd J. Khklar: *The Faces of Injustice*. 1990, Yale University Press munkáját.
- ³⁰ Freud, S: *Rossz közérzet a kultúrában*. 61- 62. o.
- ³¹ I. m. 58. o.
- ³² Mindenképpen kerülendő az, hogy megpróbáljunk a kérdésre tisztán jogi választ adni, bármennyire élet-halál kérdéséről van is szó, mindaddig, amíg szimbolikus értékű erőszakról van szó. Ezzel kapcsolatban utalnánk arra, milyen visszasságokkal jár Amerikában a sexual harassment, a szexuális zaklatás problematikája, amely ma már a visual harassment, a vizuális zaklatást is magában foglalja. A törvény nem foglalkozhat olyan kategóriákkal, mint egy-egy gúnyolódó, csúfondárosan viselkedő ember attitűdje, gúnyos mosolya, arckifejezése, megvető pillantása, a gonoszsággal vagy a sértegető gúnyolódással anélkül, hogy ezzel nem lépné át az önkényuralmi rendszer határait (elégedjünk meg azzal, hogy példának felhozzuk a fundamentalizmust). Ezzel alapproblémához értettünk: a tettek és érzelmek folytonosságának problémájához. Lásd: *Le harcelement...* és G. Koubi (szerk.) *Questions sensibles*.
- ³³ Moore, B.: *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*. 1978.
- ³⁴ Honneth, A.: i. m. 133. o.
- ³⁵ Morton, A.: Désir. Désirs, besoins et préférences c. szócikk, *Dictionnaire d'éthique et de théorie morale*. M. Canto Sperber (szerk), Paris, 1997, PUF. 402. o.
- ³⁶ Hatalmas horderejű kérdések vetődnek fel Tocqueville újraolvasásakor: mit jelenthetnek az egyenlő alapon történő megbecsülés formái, illetve: miben áll a demokratikus viselkedés?
- ³⁷ Honneth, A.: i. m. 131. o.
- ³⁸ Enriquez, E.: i. m. 237. o.
- ³⁹ Uo.